

NÓTÁRI TAMÁS

Baráti és családi viszonyok Cicero leveleiben I.

Relations of Friendship and Family in Cicero's Correspondence I

Abstract: In a two-part series of studies, the author examines Cicero's correspondence to discover how relations of family and friendship are expressed in personal, economic, and political terms. In this first instalment of the series, after a general introduction to Cicero's correspondence, the author presents the concept of friendship that emerges from it. He then moves on to the presentation of the correspondence between Cicero and Atticus, describing and explaining the main motifs that emerge in it.

Keywords: Cicero, correspondence, ancient Rome, friendship, political relations, economic relations, Atticus

Összefoglaló: A szerző egy kétrészes tanulmányorozat keretében vizsgálja Cicero levelezését, annak felfedésére, hogy abban a családi és baráti viszonyok miképpen nyilvánulnak meg személyes, gazdasági és politikai értelemben egyaránt. A cikksorozat ezen első részében, Cicero levelezésének általános bemutatása után a szerző a barátság ebből felsejlő koncepcióját ismerteti. Ezután Cicero és Atticus levelezésének bemutatására tér ki, az ebben jelentkező főbb motívumok ismertetésével és kifejtésével.

Kulcsszavak: Cicero, levelezés, ókori Róma, barátság, politikai viszonyok, gazdasági kapcsolatok, Atticus

1. Bevezető gondolatok

Marcus Tullius Cicero nem csupán az a szerző, akitől az ókorból a legtöbb mű fennmaradt, hanem az is, akinek ránk hagyományozott levelezése egyedülállóan enged bepillantást a szerző életébe, az általa alakított vagy elszenvedett közéleti eseményekbe, magántermészetű viszonyaiba, gondolat- és érzésvilágába.

Jelen írás Marcus Tullius Cicero levelezésének nem politika- vagy köztörténeti aspektusait, hanem személyesebb vetületeit, családi és baráti kapcsolatainak megjelenését kívánja vizsgálni az *epistulákban*.¹ A tanulmány első részében a cicerói levél*corpus*

¹ A levelek jegyzetekkel ellátott magyar fordítását lásd NÓTÁRI Tamás: *Marcus Tullius Cicero összes levelei*, Lectum, Szeged, 2021.

általános jellemzőit tekintjük át, majd az *epistulák*ban megjelenő *amicitia*-konceptiót, valamint Cicerónak Atticushoz fűződő barátságát vizsgáljuk. A tanulmány második része a családi viszonyokra, Cicerónak feleségéhez, Terentiához, illetve gyermekeihez, Tullióhoz és Marcushoz fűződő kapcsolatára, valamint a Tullia halála feletti gyász feldolgozására fókuszál.

2. Marcus Tullius Cicero levelei

A levelek hozzávetőleg fele barátjához, Atticushoz íródott – ezt már az antik számozás is (jórészt a kronológiát követő) 16 könyvre osztotta – 68 és 44 között (*Ad Atticum*). Fennmaradásuk Atticusnak köszönhető, aki – mivel Cicero műveinek legfontosabb kiadójaként is működött – megőrizte a barátjától kapott leveleket, személyes elkötelezettsége mellett azt is tudván, milyen mérhetetlen jelentőségű történeti forrásanyagot tart a kezében. A publikálásra ekkoriban még nyilván nem került sor, hiszen Atticus jó viszonyt ápolt Augustusszal és körével, s Cicero nevét Augustus uralkodásának elején még *damnatio memoriae* sújtotta. Cicerót és a nála három évvel idősebb T. Pomponius Atticust kora ifjúságuktól fogva szoros barátság fűzte össze. Atticus a közéleti pálya iránt nem mutatott érdeklődést, választott otthona Athén lett, amelynek szellemiségét is a magáévá tette – ezért kapta barátaitól az Atticus nevet. Üzleti érdekeltségei mellett írói, tudományos (*Liber annalis*) és kiadói munkái foglalták le. Barátját tizenegy évvel élte túl. Cicero e levelekben mutatkozik meg a legőszintebben, az Atticushoz írott *epistulákat* nem terheli sem a közéleti, sem a társasági tapintat, számítás és óvatosság ballasztja.

Az *Epistulae ad familiares* nagyobb részben Cicero által írott, kisebb részben a levelezőpartnerek (válasz)leveleit tartalmazza 16 könyvben. Az *Ad familiares* darabjai az ókorban feltehetőleg önálló egységként léteztek, vagyis nem kerültek egységes *corpus*-ként összefoglalásra. Alighanem ennek tudható be, hogy számos levélről, illetve nagyobb egységről (*Ad Pompeium*, *Ad Catonem*, *Ad Caesarem*) csupán más szerzőknél felbukkanó rövidebb idézetekből, illetve hivatkozásokból tudunk anélkül, hogy azok ránk maradtak volna. Ezen, 62 és 43 között született leveleket Cicero titkára, Tiro gyűjtötte össze, egyfelől az elküldött levelek másolati példányai, másrészt a címzettekől visszakért példányai alapján. A ma ismert *Ad familiares-corpus* – még a *familiaris*okra utaló cím nélkül – először a humanista Robertus Stephanus állította össze 1526-ban. A gyűjtemény nem csupán Cicerótól származó leveleket ölel fel, olykor a címzett válasza is megtalálható benne, olykor pedig appenzéggel csak a levelezőpartner írása maradt fenn, de Cicerónak az adott levélre adott válasza vagy annak előzményeként írott *epistulája* nem. A levelek jórészt nincsenek kronológiai rendbe sorolva. Az *Ad familiares* cím, amely *Barátaihoz írott leveleket* enged sejtetni, nem pontos, ám jobb híján ez honosodott meg a szövegkiadásokban és a szakirodalomban. A családtagoknak (Terentia, Tullia, Marcus) és Tirónak írott daraboktól eltekintve a levelezés elsődlegesen politikai tartalmú, illetve célzatú; a címzettek között közéleti szövetségesek és ellenfelek, illetve üzleti partnerek éppúgy szerepelnek, mint valódi barátok.

A fivéréhez, Quintushoz (*Ad Quintum fratrem*) írott, 3 könyvbe rendezett levelei 60 és 54 között születtek, a Marcus Iunius Brutushoz (*Ad Brutum*) írott leveleket tartalmazó 1 (illetve *edítiótól* függően 2) könyvet kitevő gyűjtemény a 43-as év terméke, és nem csupán Cicero által Brutusnak címzett leveleket ölel fel, hanem több Cicerónak – illetve egy Atticusnak – szóló Brutus-levelet is.

Jelen, a teljes cicerói levelezést felölelő kötet tehát összesen 934 darabot tartalmaz a következő megoszlásban. Az *Ad Atticum* összesen 450-et: 423 önálló számot viselő levelet, valamint 27 – néhány, Atticushoz írott levél függelékét képező, jórészt, ám nem kizárólag vagy Cicero által egyéb címzettekhez, vagy Cicerónak írott – levelet, amelyek *A, B* stb. jelzettel viselnek. Az *Ad familiares* 430-at: ezek közül 428 önálló szám alatt szerepel, további kettő pedig *A* jelzettel lett ellátva. Az *Ad Quintum fratrem* 27, az *Ad Brutum* 26 levelet ölel fel, s ezeket egészíti ki a – nagy valószínűséggel – Quintustól származó *Commentariolum petitionis*, amely szintén levélformában íródott. A 934 levélből 833 Cicerótól származik, 89-nek ő a címzettje, további 12 darab pedig további levélírók egyéb címzettekhez írott levele.

Leveleit Cicero rendszerint saját maga írta, diktáláshoz csak betegség vagy időhiány esetén folyamodott;² a levelek rendszerint tintával papiruszra íródtak,³ írotáblára csak kivételesen.⁴ Cicero olykor az elküldött levél másolatát is megőrizte,⁵ a leveleket rabszolgák, szabadosok, a címzett által küldött futárok vagy bizalmi emberek, barátok kézbesítették. A levélben foglaltak azonban feltehetőleg nem mindig maradtak a szerző és a címzett közös levéltitka⁶ – nem véletlenül figyelmeztette Cicero is fivérét, illetve olykor önmagát is arra, hogy a kényesebb és ekként veszélyesebb témákat kerülje leveleiben,⁷ bár az írást tartalmazó tekerccset szalaggal összekötötték és lepecsételték.⁸ Olykor ugyanazt a levelet több példányban is elküldték, hogy legalább az egyik biztosan megérkezzen.⁹

A levelek túlnyomó része egyszerű *S.D. (salutem dicit)* köszöntéssel kezdődik, olykor az üdvözlés a bensőségesebb *suo (suae)* fordulattal kiegészül, olykor pedig a címzett nevének *dativus*ban álló alakjára egyszerűsödik. A közvetlenség fokát jelzi az is, hogy a levél írója saját, illetve a címzett neve mellé felsorolja-e titulusait (*imperator, proconsul* stb.), valamint hogy magát teljes névvel (M. T. Cicero), *cognomennel* (Cicero) vagy esetleg *nomen gentilével* (Tullius) nevezi-e meg. A legtöbb levél – a későbbi antik mintákhoz hasonlóan – nélküli a kezdő- és zárómondatot, néhol azonban felbukkan egy-egy formulaszerű *S.V.B.E.E.V. (Si vales, bene est, ego valeo)*, illetve *Vale* fordulat.

A levelek keletkezési helye kapcsán a következő megállapítás tehető: a Cicerótól származó levelek bő fele, 402 Itáliában, de nem Rómában kelt, s ezek jó része, 332 Atticushoz íródott; azon levelek közül, amelyek Rómában születtek, csak 38 címzettje Atticus (ezek kivétel nélkül 51 előttre datálhatók), a Rómában kelt további 190 levél

2 Cic. *Q. fr.* 2, 2, 1; *Att.* 2, 23, 1.

3 Cic. *Att.* 13, 47, 1; *Q. fr.* 2, 15, 1.

4 Cic. *Q. fr.* 2, 10, 1.

5 Cic. *Att.* 14, 13, 6; *Q. fr.* 2, 11, 5.

6 Cic. *Att.* 1, 13; 2, 20, 5.

7 Cic. *Att.* 16, 8, 7; 4, 18, 7; *Q. fr.* 3, 7, 3.

8 Cic. *Att.* 16, 17, 4; 2, 20, 5.

9 Cic. *fam.* 10, 4, 1.

címzettjei a *familiares*; az 51 után Atticushoz íródott levelek és elméleti művek Itáliában, de nem a fővárosban keletkeztek.¹⁰ Az Itáliában, de nem Rómában íródott levelek jórészt valamelyik villában születtek, amelyek közül nyilván a Tusculanum vált a legismertebbé – és vonult be az irodalmi nyelvhasználatba mint az elvonult alkotás és nyugalom szinonimája –, ám Cicero számos további villával is rendelkezett Itáliában, ezek közül a levelek keletkezési helyeként azonosítható az Arpinas, a Formianum, a Pompeianum, az Antium, a Cumanum, továbbá a sinuessai, a calesi és az anagniai villa. Palatinusi villája Rómában nyilván a nyüzsgő közélet, vidéki villái az *otium*, a nyugodt alkotómunka, a baráti találkozók és bensőségebb levelezés színtere volt.¹¹ E villák méretük, gazdagságuk, berendezésük, könyvtárral felszereltségük tekintetében minden bizonnyal nem tehetők azonos szintre – a tusculumi mögött példának okáért mesze elmaradt a *dever-siolum*ként említett sinuessai villa.¹² Műgyűjtőként Cicero minden bizonnyal valamenynyi villáját értékes műalkotásokkal, szobrokkal gazdagította, s alighanem mindegyik villa más és más hangulatot volt hivatott sugározni – a tusculumi villa, illetve birtok az athéni Akadémia mintájára lett kialakítva.¹³ Cicero rendszeresen felkereste villáit, leveleiből világosan kiderül, hogy a helyváltoztatás (*modo huc, modo illuc*¹⁴) mintegy lételemévé vált, s olykor az egyik villában megkezdett alkotást a másik birtok és táj, illetve az ottani barátoknak tartott felolvasás hatására teljességgel átírta.¹⁵

Az utazás, az elvonulás Rómából értelemszerűen nem öncélú helyváltoztatást jelentett: 46-ban Varróhoz intézett levelében szigorúan elválasztotta egymástól a politikai és az irodalmi, illetve bölcséleti tevékenységet,¹⁶ 45-ben Luceiusnak pedig akként nyilatkozott, miszerint távollétét Rómából az indokolja, hogy a bölcsélet vált egyetlen menedékkévé (*per fugium*).¹⁷ Rómától távol alighanem önképét is más fényben látta, hiszen a Tusculanum műkincsekkel történő berendezéséhez azért is kérte Atticus segítségét, mert – úgymond – egyedül ott képes megtalálni belső békéjét.¹⁸ Egy későbbi levelében azt írta Atticusnak, hogy szívesebben ül annak villájában Arisztotelész képmása alatt, mint Rómában Pompeius és Crassus magisztrátusi székében.¹⁹ Vagyis a vidéki villákban töltött időre lelkileg is eltávolodhatott a politikától, s kizárólag szellemi tevékenységének (*litterae, studia*) szentelhetette magát, amint Quintusnak írta.²⁰ A római közélet és a vidéki elvonulás kontrasztja természetesen nem értelmezhető statikus képként, hiszen Cicero villáiban is olykor fontos politikai eszmecsereket és találkozókat bonyolított le

10 Gregory HUTCHINSON: *Muße ohne Müßiggang: Strukturen, Räume und das Ich bei Cicero = Otium. Studien zur Theorie und Kulturgeschichte der Muße, I. Muße und Rekursivität in der antiken Briefliteratur*, szerk. Franziska C. EICKHOFF, Mohr–Siebeck, Tübingen, 2016, 97–111, 98.

11 Cic. *fam.* 6, 18, 5.

12 Cic. *fam.* 12, 20, 1.

13 Tamás GESZTELYI: *Cicero und seine Statuen*, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, 31, 1995, 49–54.

14 Cic. *Att.* 13, 25, 3.

15 HUTCHINSON: *l. m.*, 103.

16 Cic. *fam.* 9, 6, 5.

17 Cic. *fam.* 5, 15, 3.

18 Cic. *Att.* 1, 6, 2.

19 Cic. *Att.* 4, 10, 1.

20 Cic. *Q. fr.* 3, 7, 2.

(példának okáért Pompeiusszal),²¹ és az ellentétpárok felmutatása olykor pusztán a levél címzettjére gyakorlandó hatás kedvéért vázolt – ám minden esetben a levél mondandójához szervesen illeszkedő – toposz maradt.²²

3. A barátság koncepciója a cicerói levelekben

Az antik *amicitia* fogalma természetesen nagyban foglalkoztatta a kutatást, kivált abból a szempontból, hogy e fogalom mennyiben fedile a személyes rokonszenven alapuló emberi kapcsolatokat, és mennyiben tekinthető – amint azt Ross Taylor megfogalmazta²³ – a pártpolitika jól bevált, eufemisztikus megnevezésének. Egyértelmű, hogy a forrásokban az *amicitia* sohasem jelent meg sem a *patronatus* vagy a *clientela*, sem pedig a *gratia* szinonimájaként.²⁴ A *patronus–cliens* viszony egyértelműen alá-fölérendeltséget jelentett, ezzel szemben – amint ez a cicerói levelezésből is kitűnik – az *amicitia* minden esetben valamiféle (legalábbis látszólagos) mellérendeltséget takart, ami az esetleges társadalmi, illetve az aktuális közéleti viszonyokban megnyilvánuló egyenlőtlenségeket is egyfajta – a levelekben világosan megjelenő – „egyenlősítő” stílussal kompenzálta.²⁵

Az *amicitia* gyakorlatának lényeges eleme volt a barátság nyilvános prezentálása, aminek eszközéül a *salutatio*, a *deductio* és az *adsectatio* szolgált – értelemszerűen akként, hogy a társadalmilag alacsonyabb állású, illetve kevésbé befolyásos személy biztosította e szolgálatokat (szívességeket) a magasabb rangú *amicus* felé.²⁶ A távol lévő barátok közötti kapcsolat ilyen módon nyilván nem volt fenntartható – ezt volt hivatott pótolni a rokonszenven és töretlen kötődés levelezés útján történő kifejezése,²⁷ ami nem volt egyéb, mint *amicorum colloquia absentium*.²⁸ A levelek nyelvhasználata, az *amor*, a jellemek és érdeklődési körök hasonlóságának, a *humanitas* és az *urbanitas* rendszeres felemlítése értelemszerűen nem jelentette a *Laelius*ban definiált²⁹ *vera et perfecta amicitia* feltétlen megvalósulását a római hétköznapokban, de mindenképpen rögzített egy ideált.³⁰ A korabeli – kivált a *nobilitas* tagjai közötti – levelezés idealizáló, hiperemocionális nyelvhasználata természetesen olykor nem csupán gyanút keltő, hanem egyenesen bizonyítja a stílus és a realitás közötti kiáltó ellentétet: ezt példázza Marcus Antoniusnak

21 Cic. *Att.* 4, 10.

22 HUTCHINSON: *i. m.*, 108.

23 Lily ROSS TAYLOR: *Party Politics in the Age of Caesar*, University of California Press, Berkeley, 1949, 8.

24 Claude EILERS: *Roman Patrons of Greek Cities*, Oxford University Press, Oxford–New York, 2002, 31. skk.

25 Christian ROLLINGER: *Beyond Laelius. The Orthopraxy of Friendship in the Late Republic = Was ist ein amicus? Überlegungen zu Konzept und Praxis der amicitia bei Cicero*, szerk. Giovanna GALIMBERTI BIFFINO, Ermanno MALASPINA, Gregor VOGT-SPIRA, Collano, Torino, 2018, 343–367., 344.

26 ROLLINGER: *Beyond...*, *i. m.*, 348.

27 Christian ROLLINGER: *Amicitia sanctissime colenda. Freundschaft und soziale Netzwerke in der späten Republik*, Verlag Antike, Heidelberg, 2014, 180. skk.

28 Cic. *Phil.* 2, 7.

29 Cic. *Lael.* 22.

30 ROLLINGER: *Beyond...*, *i. m.*, 345.

46-ban Ciceróhoz írott levele³¹ – Antonius már ekkor sem ápolta nemhogy barátságot, de jó viszonyt sem Ciceróval, ám ha ezt nem tudnánk, levelének stílusa alapján könnyen elhíhetnénk a Cicero iránt táplált túláradó rokonszenvet, mi több, mély és őszinte barátságot. Caesar meggyilkolását követően hasonló ritualizált udvariasságot, sőt, nyájasságot mutató levelekkel próbálták meg a köztük fennálló kibékíthetetlen ellentéteket elsimítani³² – sikertelenül.

A barátság praktikus megnyilvánulásának, illetve kinyilvánításának eszköze, sőt, követelménye (*proprium amicitiae*³³) a *beneficia* gyakorlása volt – a *beneficium* nem nevezhető ugyan *officium*nak, de a kifejezés mégis erőteljesen hordozta a nem jogi, hanem társadalmi szempontból erőteljesen elvárható, mondhatni kötelező jelleget.³⁴ Nyilvánvalóan e szívessegek és szolgálatok kérése – kikényszerítése – is a kor elitjére jellemző *mores* szerint a legcizelláltabb és legtapintatosabb (és éppen ezért a kérés, olykor a kérésnek álcázott követelés visszautasítását lehetetlenné tevő) nyelvi formában öltött testet.³⁵ A *beneficia* legnyilvánvalóbb és az *amicus*nak legkönnyebben juttatható formája a *commendatio* volt – nem véletlenül ölel fel az *Ad familiares* 13. könyve közel 80 ajánlólevelet. (Az ajánlások természetesen olykor nem jelentettek többet pusztán formalitásnál, hiszen a *commendatio* megírását követően olykor Cicero is *expressis verbis* a címzettre bízta, hogy tegyen, amint jónak látja.³⁶) A legvilágosabban a *Laelius*ban megfogalmazott magas filozófiai elvek szerint az *amicitiának* önkéntesnek, hátsó szándékoktól mentes rokonszenvben, érzelmen kellett alapulnia.³⁷ Ennek látszólag ellentmondanak a hétköznapiok valóságát tükröző levelezésből leszűrhető tanulságok – ám ezen ellentmondás valóban csak látszólagos. A *gratia* és az *amicitia* a római közélet *sine qua non*ja volt, amivel egy közéleti embernek feltétlenül rendelkeznie kellett barátai, hívei és a nép körében,³⁸ valamint nélkülözhetetlen volt egy-egy tisztség megszerzésénél is.³⁹ Ezen erős társadalmi összefonódás nélkül a római közjog számos intézménye – vagy akár bizonyos magánjogi szerződésai, így például a *mandatum*, a *negotiorum gestio*, a *commodatum* – működésképtelenné vált volna,⁴⁰ s ha a *gratia* és az *amicitia* nem kötötte volna össze a vezető római köröket, úgy a birodalom kormányzása sem folyhatott volna a megszokott mederben és elvárható gördülékenységgel.⁴¹ A levelek stílusa, a baráti szeretet (*amor*), illetve a közös törekvések és a rokon érdeklődési kör (*studia*) olykor túlzottnak tűnő hangsúlyozása alighanem valamiféle törekvést takarhatott a bölcsélet szintjén definiált ideál elérésére.⁴²

31 Cic. *Att.* 10, 9A, 2.

32 Cic. *Att.* 14, 13. 13A. 13B.

33 Cic. *Lael.* 26.

34 Christian ROLLINGER: *Solvendi sunt nummi. Die Schuldenkultur der späten römischen Republik im Spiegel der Schriften Ciceros*, Verlag Antike, Berlin, 2009, 135. skk.; ROLLINGER: *Amicitia...*, i. m., 92. skk.

35 ROLLINGER: *Beyond...*, i. m., 353.

36 Cic. *fam.* 2, 17, 7.

37 Cic. *Lael.* 26.

38 Cic. *inv.* 2, 161; *off.* 1, 48. Vö. Alfons BÜRGE: *Die Juristenkomik in Ciceros Rede Pro Murena*, Juris, Zürich, 1974, 101.

39 Cic. *Planc.* 9.

40 Fritz SCHULZ: *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, Böhlau, Weimar, 1961, 106.

41 BÜRGE: i. m., 103.

42 ROLLINGER: *Beyond...*, i. m., 353.

4. Cicero és Atticus

Némi irigység csendül ki Cicero azon, 55 áprilisában írott mondatából, amelyben Atticust természetétől fogva a közélet iránt elkötelezett (*politikos*) embernek nevezi, aki mégsem áll senkivel függelmi viszonyban.⁴³ Az irigységet alighanem az indokolhatta, hogy Cicero éppen sokirányú (Pompeius, Caesar és még számos politikus felé egyaránt fennálló) lekötöttségei gátolták a meggyőződésének megfelelő, szabad cselekvésben.⁴⁴ A kutatás Atticust alapvetően *optimata* meggyőződésű, de politikai szerepet nem vállaló személyiségnek tekinti a források alapján: Cornelius Nepos az *optimates* iránt elkötelezettnek,⁴⁵ Cicero pedig a *popularella* szemben állónak írja le.⁴⁶ A teljes politikai inaktivitás azonban megkérdőjelezhető, mivel Atticus nem járta ugyan végig a *cursus honorum* fokait, sőt, rá sem lépett erre az útra, de a szenátusra és a magisztrátusokra, illetve döntéseikre bizonyíthatóan hatást, mi több, befolyást gyakorolt, amit nyilván éppen az államszervezetten kívüli pozíciója tett számára lehetővé.⁴⁷

Atticus távolmaradását az aktív politikától Nepos jellembeli emelkedettségével magyarázta, vagyis hogy nem akarta vesztegetéssel beszennyezni magát.⁴⁸ Ha e kijelentést némileg kiterjesztően értelmezzük, akkor feltételezhető, hogy a sullai idők olyan mély nyomot hagytak Atticusban – és még számos más kortársában –, hogy valóban jobbnak látta elvonulni (esetében szellemileg az epikureizmusba, illetve földrajzilag Athénba) a közélettől, ami viszont nem akadályozta meg abban, hogy összeköttetései révén a háttérből ne legyen hatással a politikai élet alakítására, s ily módon mégis közvetett, de korántsem csekély befolyással magára a közéletre is.⁴⁹

Atticus mint bankár pénzügyi háttere és kapcsolatrendszere, a római *nobilitas*nak nyújtott kölcsönei és támogatása, kis-ázsiai befektetései és pénzügyi érdeklődései nem csupán szükségessé tették, hogy bevonódjék a politikai életbe, de biztosították számára a háttérből való befolyásolás lehetőségét, illetve azt, hogy a politikai élet neki lekötölt tagjai számára gazdaságilag kedvező döntéseket járjanak ki és hajtsanak végre.⁵⁰ Életének főbb eseményeiről Cornelius Nepos életrajzából tudunk: szerény, túlnyomórészt ingóságos és készpénzt felőlelő örökségével Görögországba ment,⁵¹ és e tőkét fialtatva az ekkor gazdasági mélypontot élő Athénban hamarosan komoly kölcsönök kihelyezésével tudta tovább gyarapítani vagyonát.⁵² A római elithez fűződő kapcsolatrendszerének működtetését, valamint gazdasági érdekeinek a politika szereplőin keresztül történő érvényesítését – illetve annak esetleges hiányát – jól mutatja a Sicyo (Sikyón) városához kapcsolódó eset. A város igen komoly összeggel tartozott Atticusnak, de az

43 Cic. *Att.* 4, 6, 1.

44 Kathryn WELCH: *T. Pomponius Atticus: A Banker in Politics?* *Historia*, 45/4. 1996, 450–471., 450.

45 Nep. *Att.* 6, 1.

46 Cic. *leg.* 3, 37.

47 WELCH: *i. m.*, 451.

48 Nep. *Att.* 6, 1.

49 WELCH: *i. m.*, 451.

50 WELCH: *i. m.*, 453.

51 Nep. *Att.* 2, 3.

52 Nep. *Att.* 2, 4–3, 2.

ifjabb P. Servilius Isauricus jogalkotása lehetetlenné tette, hogy a hitelezők az előre megállapított kamatra behajtsák a nekik járó összeget – Cicero számos levele alapján próbált befolyásos személyeknél interveniálni a kérdés Atticus számára kedvező elbírálása érdekében, ám alapvetően sikertelenül.⁵³ Világosan látható a levelekből, hogy Cicero mindent, ami hatalmában állt, igyekezett megtenni Atticus érdekében: a provincia helytartójának pártfogásába ajánlotta Atticus ügyét 62-ben,⁵⁴ mivel a város patrónusa a befolyásos gens Isaurica volt, akivel szemben Cicero befolyása kevésnek bizonyult.⁵⁵ Az ügy még évekig megoldatlan maradt – az 59-es év levelezése mint aktuálisan fennálló kérdést taglalta.⁵⁶

Nepos életrajzával ellentétben – aki szerint Atticus csak nagy ritkán és baráti látogatásokat tett Rómában⁵⁷ – vélemezhető, hogy Atticus római látogatásai elsődlegesen politikai befolyásának erősítését célozták (ami természetesen nem választható élesen szét a római *gratia*, *familiaritas* és *amicitia* fogalmainak okán).⁵⁸ Teljességgel egyértelmű, hogy Atticust nemcsak Ciceróhoz fűzte *amicitia*, kapcsolata Hortensiuszal, Cicero egyetlen valódi riválisával is szoros volt, ami egyfelől személyes jó viszonyt, másfelől pénzügyi összeköttetést is jelentett.⁵⁹ Nepos ugyanakkor idealizálni igyekezett a Cicero–Hortensius–Atticus-viszonyt, azt állítva, hogy Atticus iránti barátságuk okán a két nagy szónok félretette egymás iránti ellenszenvét.⁶⁰ Bár 61-ben Cicero közös barátjukként említette levelében Hortensiuszt (*Hortensius noster*),⁶¹ de érzései Hortensius iránt – érthető módon – egészen annak haláláig ambivalensek maradtak, és leveleiben sem mulasztotta el kiemelni riválisa közéleti vagy szónoklattani hibáit és fogyatékoságait.⁶²

Welch kiemeli, hogy 64 után Atticus és Cicero barátságában döntő változás állt be: Cicero kötődése Atticushoz – mondhatni „függősége” barátjától – egyre erősebbé vált. 67-ben még viszonylag egykedvűen vette tudomásul, hogy Atticus nem lesz jelen Rómában *praetori* választási kampánya során,⁶³ a későbbiekben, kivált a *consulság* utáni évektől Cicero jóformán valamennyi politikai és magánéleti döntését megtanácskozta Atticusszal, s rendszerint magáévá is tette az idősebb barát véleményét.⁶⁴ Az erőviszonyok elbillenése Atticus javára a 64-es *consuli* választási előkészületekben keresendő: ebben az évben Cicero azon alternatíva előtt állt, hogy vagy elvállalja a 63-as *consulságra* riválisként pályázó Catilina védelmét, és megpróbál vele valamiféle politikai alkut kötni, vagy elhatárolódik tőle, és a *nobilitasra* támaszkodik. Mivel az utóbbit választotta, komoly szüksége volt az Atticusnak pénzügyi okokból lekötözött, L. Domitius Ahenobarbus, Hortensius és Atticus többi *amicusa* és *familiarisa* vezetete *optimata* párt támogatására,

53 Cic. *Att.* 1, 16, 19; 2, 1, 13.

54 Cic. *Att.* 5, 1.

55 Cic. *Att.* 1, 19, 9; 2, 1, 10.

56 Cic. *Att.* 2, 13, 2.

57 Nep. *Att.* 4, 5.

58 WELCH: *i. m.*, 455.

59 Nep. *Att.* 15, 3.

60 Nep. *Att.* 5, 4.

61 Cic. *Att.* 1, 14, 5.

62 Cic. *Att.* 1, 16, 2; *fam.* 2, 16, 3.

63 Cic. *Att.* 1, 10, 6.

64 WELCH: *i. m.*, 457.

amit barátja meg is szerzett számára.⁶⁵ Az utóbbi az optimaták (és immáron nem születése okán, de *consularisként* Cicero) és a Caesar (és Pompeius), illetve bábja, Clodius között elmélyülő konfliktus közvetve Cicero 58-as száműzetéséhez vezetett, amiért az *exilium*-ból írott leveleiben – közvetlenül – Hortensiust, sőt, erőteljesebb kifakadásaiban magát Atticust is vádolta.⁶⁶ A nyílt önváddal és burkolt vádakkal teli, száműzetésből írott levelek után csak 57-es hazatérésekor találta meg Atticus felé is az *exilium* előtti hangot.⁶⁷

Atticus „felelőssége” Cicero száműzetésében abban állhatott, hogy tanácsaival szorosán a *nobilitashoz* kapcsolta, és ezzel megakadályozta, hogy az első triumvirátus létrejötte idején szoros szövetségre lépjen Pompeiusszal,⁶⁸ aki védelmet biztosíthatott volna számára Clodius ellen, aki – a személyes ellentétektől eltekintve – Caesar eszközékként Cicero személyében próbálta megtörni az optimaták hatalmát.⁶⁹ Atticus ugyanakkor közvetlen kapcsolatot ápolt Pompeius köreivel is.⁷⁰

Azon ritka pillanatok egyike, amikor Atticus személyesen is a politika színpadára lépett, és nem csupán a háttérből érvényesítette befolyását, 63 decembere volt, amikor a szenátus az összeesküvők büntetéséről szavazott, és az ülést az Atticus vezette lovagrendiek csapatai biztosították.⁷¹ Ezen lépés mögött azonban nem csak a barát gesztusa húzódott meg: Catilina ugyan adóssággeltörlést akart, de a *populares* pártja is egyfajta „adósságrendezést” szorgalmazott, ami nyilvánvalóan sem a lovagrendnek mint a hitelező pénzemberek csoportjának, sem az optimatáknak nem állt érdekében,⁷² így tehát Atticusnak mint a lovagrend mérvadó, a római arisztokráciával szoros kapcsolatot ápoló tagjának mindenképpen fontos volt, hogy a támogatásukkal *consullá* választott és éppen ezért magát a *nobilitas* mellett elkötelező Cicero politikája sikerre jusson. *Consulsága* előkészítésével és a Catilina-összeesküvés idején nyújtott támogatásával Atticus jó időre hozzáláncolta a *homo novus* Cicerót – akinek nyilván imponált, hogy a római arisztokrácia befogadta őt, az arpinumi lovagot – a *nobilitas* politikájához, aminek mint *pater patriae* reprezentánsa lett, s amelynek (ezen elkötelezettsége okán nem tudván kellőképp nyitni a triumvirek felé) száműzetésével egymaga fizette meg az árát. E folyamat fényében ütött meg Atticus kapcsán, illetve vele szemben vádló hangot az *exiliumban*.⁷³

Ugyanakkor, mivel Atticus gazdasági befolyása és szellemi holdudvara révén valamennyi politikai oldal tagjaival kiegyensúlyozott viszonyt tartott fenn, nem okozott számára nehézséget, hogy a közéletet pragmatikusan, viszonylag ideológiamentesen szemlélje. Ezen realista személyiségvonása nyilvánult meg akkor is, amikor a polgárháború kitörésekor Cicerót arra biztatta, hogy Caesar mint a győzelemre esélyesebb, erősebb fél mellett foglaljon állást.⁷⁴ Atticust ezen nézetében alighanem megerősítet-

65 WELCH: *i. m.*, 458.

66 Cic. *Att.* 3, 9, 2; 3, 7, 2; *Q. fr.* 1, 3, 8.

67 Cic. *Att.* 4, 1, 1.

68 Cic. *Att.* 1, 16, 11; 1, 17, 10; 1, 19, 3; 1, 20, 2; 2, 1, 4.

69 WELCH: *i. m.*, 461.

70 Cic. *Att.* 2, 20, 1; 2, 21, 6; 3, 8, 3; 2, 25, 1.

71 Cic. *Att.* 2, 1, 7; Sall. *Cat.* 49, 4.

72 Dio Cass. 37, 25, 3.

73 WELCH: *i. m.*, 463.

74 Cic. *Att.* 7, 1, 2.

te 49 márciusában lezajlott találkozója Caesarral, amit Cicero korántsem helyeselt.⁷⁵ Viszont nyilvánvalóan Atticus hatásának tudható be az is, hogy Cicero viszonylag későn csatlakozott Pompeiushoz Görögországban, és Pharsalus után azonnal hazatért Itáliába, ahol Brundisiumban várta be Caesar érkezését, aki utóbb a Regiában fogadta, majd közbenjáróként tudott működni Caesar és a hazatérni kívánó *pompeianusok* között.⁷⁶

Caesar hispániai hadjárata idején Itáliát *de facto* Oppius és Balbus igazgatta, s Atticus elmélyítette velük már korábban is közvetlen, számos (Cicerót is érintő) pénzügyi⁷⁷ és személyes⁷⁸ kérdés rendezését lehetővé tevő kapcsolatát, ami ily módon változatlanul biztosította számára befolyását a közélet eseményeire, kivált, mivel Caesar többi bizalmasával (Trebatiuszal,⁷⁹ Hirtiuszal⁸⁰ és Pansával⁸¹) is szorosabbra fűzte viszonyát. Tapasztalatával és kapcsolatrendszerével segítségükre volt a polgárháború teremtette gazdasági káosz felszámolásában, s így saját érdekeit és pozícióját is biztosíthatta; ugyanakkor – maga is számos genealógiai mű, illetve a 47-ben megalkotott *Liber annalis* szerzőjeként – szellemi mércéként is szolgált a Caesar körüli irodalomkedvelő és irodalomművelő csoport életében.⁸²

Cicerótól hozzátétőleg 420, Atticusnak írott levél maradt fenn, a Terentiának – ideértve azokat is, amelyek egyúttal a többi családtagot is megszólítják ugyan, valójában azonban Terentiának szólnak – írottak közül alig 25. Amennyire a *sedes materiae* mennyisége és minősége lehetővé teszi, érdemes összevetni ezen, vagyis a legbelsőbb baráthoz, illetve a házastárshoz intézett levelek hangvételét, stílusát. Az összevetést az indokolja, hogy – amint ezt a levél*corpus*, illetve számos egyéb forrás, kivált Plutarkhos életrajza jelzi – Terentia társadalmilag és intellektuálisan, valamint (a férji hatalmat nem keletkeztető házasság okán) *de iure* is egyenrangú társa volt férjének, vagyis mind az Atticus-, mind a Terentia-levelek mint *epistulae ad aequales* (e helyütt nem életkori értelemben) születtek.⁸³ A párhuzamba állítást azon vélelem is indokolja, hogy a köztársaság végének felsőbb osztályokban érvényesülő családmodellje és házasságkonceptiója semmiképpen sem elsősorban romantikus érzelmeken alapuló kapcsolatot, hanem politikai, gazdasági és a *domus* jövőjét biztosító gyermekek nevelését szolgáló szövetséget előfeltételezett a házasságok között, amit az is alátámaszt, hogy a felírt anyag *epithetonjai* a barátok és a házastársak esetében alig térnek el egymástól.⁸⁴

A levelek *epithetonjait* vizsgálva megállapítható, hogy Cicero szűkösen alkalmazta ezeket mind az Atticushoz, mind a Terentiához írott levelekben. A „*mi Attice*” és a „*mi Pomponi*” megszólítások⁸⁵ nyilvánvalóan bizalmas közelségről tanúskodnak.⁸⁶ A leve-

75 Cic. Att. 8, 9, 2.

76 WELCH: *i. m.*, 466.

77 Cic. Att. 5, 1, 2.

78 Cic. Att. 10, 8, 2.

79 Cic. Att. 10, 1, 1.

80 Cic. Att. 12, 44, 1.

81 Cic. Att. 16, 9.

82 WELCH: *i. m.*, 468.

83 ALISON JEPPESEN-WIGELSWORTH: 'Amici' and 'Coniuges' in Cicero's Letters: Atticus and Terentia, Latomus, 72/2, 2013, 350–365, 351.

84 HANNE SIGISMUND-NIELSEN: *Interpreting epithets in Roman epitaphs = The Roman family in Italy: status, sentiment, space*, szerk. Beryl RAWSON, Oxford University Press, Oxford, 1999, 169–204.

85 Cic. Att. 6, 1, 20; 6, 6, 4; 9, 6, 7; 10, 8, 6.

86 JOHN N. ADAMS: *Conventions of Naming in Cicero*, The Classical Quarterly, 28, 1978, 145–166.

leket olykor záró „*cura ut valeas*” fordulat⁸⁷ nem túl gyakori, és – bár bevett udvariassági formula – messzemenő következtetéseket nem tesz lehetővé: a „*vale*” önmagában nyilvánvalóan igen üres fordulatnak tekinthető, az „*ut valeas*” kiegészítés értelemszerűen törődést és odafigyelést fejez ki, de e zárómondat elmaradása nem feltétlenül enged érzelmi távolságtartásra következtetni.⁸⁸ A Terentiához írott levelek utolsó fennmaradt darabjából⁸⁹ hiányzik az „*ut valeas*” kitétel, a levél egy egyszerű „*vale*” fordulattal zárul, amit a szakirodalom a házasfelek közötti viszony végső megromlásának jeleként értelmez.⁹⁰ Jeppesen-Wigelsworth e levelet veti össze két hasonlóan rövid, Atticushoz írott *epistulával*,⁹¹ amelyekben Cicero szinte udvariatlanul célratorően fogalmazza meg közlendőjét, s ezen összehasonlítás világosan mutatja, hogy a minden formalitást nélkülöző *brevitas* nem feltétlenül jelzi a levelezőpartnerek közötti viszony elhidegülését (az idézett Atticus-leveleket megelőző és követő darabok semmilyen ellentétet nem sejtetnek), s hogy ez adott esetben mindössze a levélíró időhiányára, zaklatott hangulatára vagy a levél megírásának nem éppen nyugodt körülményeire vezethető vissza.⁹²

A *levellercopus* egészét szemlélve megállapítható, hogy Cicero csak igen ritkán alkalmazott erős érzelmi töltetű, túláradó barátságot és szeretetet kifejező *epithetonokat* és megszólításokat – ezek két esztendő leveleiben jelennek meg sűrűbben, az 58-ban (a száműzetésből) és 48-ban (Pompeius veresége után) íródott *epistulákban*, vagyis azokban az időszakokban, amelyek a levélíró életének legzaklatottabb, egzisztenciáját leginkább fenyegető, tehát lelkiileg leglabilisabb periódusai voltak. Bizonyos levelekben Cicero meg is említi, hogy sietve és éppen útnak indulás előtt fogalmazta azokat,⁹³ az így írott levelek jellegzetességei – olykor szaggatott mondatai, a kompozíció hiánya – számos további levelét is jellemzik, amelyekben nem hivatkozott időhiányra, tehát jó okkal feltételezhetjük, hogy a kevésbé cizellált, a baráti vagy házastársi kedvesség és gyengédség jeleit nélkülöző levelek inkább a levélíró pillanatnyi hangulatára és helyzetére, mintsem a levelező felek közti viszonyra engednek következtetéseket levonni.⁹⁴

Terentiának írva Cicero olykor alkalmazott erős érzelmi töltettel bíró *appositiókat*; ilyen volt a száműzetésből írott egyik levélben szereplő „*fidissima atque optima uxor*” kitétel,⁹⁵ amely jelző Terentia neve mellett a *Pro Sestióban*⁹⁶ is szerepel – ezen beszédben utóbb a „*raptata*”,⁹⁷ a *De domo suában* a „*misera*”,⁹⁸ a negyedik *Catilinariában* pedig az „*exanimata*” jelző⁹⁹ jelenik meg Terentiára mint *uxorra* utalva – a Ciliciából hazatérőben

87 Cic. *Att.* 5, 20, 9; 6, 1, 26; 3, 2, 1.

88 JEPPESEN-WIGELSWORTH: *i. m.*, 353.

89 Cic. *fam.* 14, 24.

90 Jo-Marie CLAASSEN: *Documents of a Crumbling Marriage. The Case of Cicero and Terentia*, Phoenix, 50/3–4, 1996, 208–232., 222.; Susan TREGGIARI: *Terentia, Tullia and Publilia: The Women of Cicero's Family*, London 2007, 128.

91 Cic. *Att.* 1, 5. 6.

92 JEPPESEN-WIGELSWORTH: *i. m.*, 356.

93 Cic. *Att.* 3, 3; 3, 16.

94 JEPPESEN-WIGELSWORTH: *i. m.*, 356.

95 Cic. *fam.* 14, 1, 6.

96 Cic. *Sest.* 49.

97 Cic. *Sest.* 145.

98 Cic. *dom.* 59.

99 Cic. *Cat.* 4, 13.

írott levelében Terentiát „*suavissima et optatissima*” jelzőkkel látja el.¹⁰⁰ Megállapítható ugyanakkor, hogy az ennyire erőteljes érzelmi hangsúlyok mind Atticus, mind Terentia esetében idegenek voltak Cicerótól (utóbbi esetében legfeljebb a beszédekben mint retorikai hatáselemek fordultak elő).¹⁰¹

A megszólítások és jelzők, illetve ezek szikársága mellett nagyobb figyelmet érdemel mind az Atticus-, mind a Terentia-levelekben azon tartalom, ahogyan Cicero a barátához, illetve a feleséghez fűződő érzelmi viszonyt jellemzi. Atticus felé számos alkalommal világosan jelezte, hogy hiányolja társaságát, illetve sürgette visszatérését Rómába,¹⁰² mivel nélküle és baráti támogatása nélkül elhagyatottnak érezte magát.¹⁰³ Terentia felé – kivált az *exiliumból* – ugyanezen érzéseket kommunikálta.¹⁰⁴ Az erős érzelmi töltetű, a címzett jelenlétének hiányát felpanaszoló levelek túlnyomó részben 58-ból, vagyis a száműzés évéből származnak; a hiányérzet, illetve – Jeppesen-Wigelsworth talán túlságosan pszichologizáló kifejezésével élve – a címzettől való „függőség” ezekben jelenik meg a legpregnansabban.¹⁰⁵ Emocionális hangvételben írott leveleiben Atticus és Terentia felé jóformán ugyanazon fordulatokkal élt (olykor az Atticusnak írottak még erősebb érzelmi, illetve főképp erősebb intellektuális kötődést¹⁰⁶ engednek átsejleni), ami egyértelműen rávilágít a barát és a feleség egyenrangú fontosságára Cicero életében.¹⁰⁷

(A cikk folytatása az *Erdélyi Jogélet* soron következő számában kerül közreadásra.)

Irodalomjegyzék

1. John N. ADAMS: *Conventions of Naming in Cicero*, The Classical Quarterly 28, 1978, 145–166.
2. Alfons BÜRGE: *Die Juristenkomik in Ciceros Rede Pro Murena*, Juris, Zürich, 1974.
3. Jo-Marie CLAASSEN: *Documents of a Crumbling Marriage. The Case of Cicero and Terentia*, Phoenix, 50/3–4, 1996, 208–232.
4. Claude EILERS: *Roman Patrons of Greek Cities*, Oxford University Press, Oxford–New York, 2002.
5. Tamás GESZTELYI: *Cicero und seine Statuen*, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, 31, 1995, 49–54.
6. Gregory HUTCHINSON: *Muße ohne Müßiggang: Strukturen, Räume und das Ich bei Cicero = Otium. Studien zur Theorie und Kulturgeschichte der Muße, I. Muße und Rekursivität in der antiken Briefliteratur*, szerk. Franziska C. EICKHOFF, Mohr–Siebeck, Tübingen, 2016, 97–111.
7. Alison JEPPESEN-WIGELSWORTH: *'Amici' and 'Coniuges' in Cicero's Letters: Atticus and Terentia*, Latomus, 72/2, 2013, 350–365.

100 Cic. *fam.* 14, 5, 2.

101 JEPPESEN-WIGELSWORTH: *i. m.*, 359.

102 Cic. *Att.* 2, 23.

103 Cic. *Att.* 2, 24; 3, 3. 5, 4, 1. 4.

104 Cic. *fam.* 14, 4. 5.

105 JEPPESEN-WIGELSWORTH: *i. m.*, 362.

106 David KONSTAN: *Friendship in the Classical World*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, 125.

107 JEPPESEN-WIGELSWORTH: *i. m.*, 364.

8. David KONSTAN: *Friendship in the Classical World*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
9. NÓTÁRI Tamás: *Marcus Tullius Cicero összes levelei*, Lectum, Szeged, 2021.
10. Christian ROLLINGER: *Solvendi sunt nummi. Die Schuldenkultur der späten römischen Republik im Spiegel der Schriften Ciceros*, Verlag Antike, Berlin, 2009.
11. Christian ROLLINGER: *Amicitia sanctissime colenda. Freundschaft und soziale Netzwerke in der späten Republik*, Verlag Antike, Heidelberg, 2014.
12. Christian ROLLINGER: *Beyond Laelius. The Orthopraxy of Friendship in the Late Republic = Was ist ein amicus? Überlegungen zu Konzept und Praxis der amicitia bei Cicero*, szerk. Giovanna GALIMBERTI BIFFINO, Ermanno MALASPINA, Gregor VOGT-SPIRA, Collano, Torino, 2018, 343–367.
13. Lily ROSS TAYLOR: *Party Politics in the Age of Caesar*, University of California Press, Berkeley, 1949.
14. Fritz SCHULZ: *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, Böhlau, Weimar, 1961.
15. Hanne SIGISMUND-NIELSEN: *Interpreting epithets in Roman epitaphs = The Roman family in Italy: status, sentiment, space*, szerk. Beryl RAWSON, Oxford University Press, Oxford, 1999.
16. Susan TREGGIARI: *Terentia, Tullia and Publilia: The Women of Cicero's Family*, London, 2007.
17. Kathryn WELCH: *T. Pomponius Atticus: A Banker in Politics?* *Historia*, 45/4. 1996, 450–471.